

6D020600 – Дінтану мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның

АННОТАЦИЯСЫ

Манабаев Бағдат Маханович

«Орталық Азия мұсылман құқығы тарихындағы ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б. ж.) орны мен маңыздылығы»

Жұмыстың жалпы сипаттамасы: Диссертация жұмысы Исбиджаб қаласының тумасы түркі ғалымы ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабидің өмірі, қызметі және оның «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» атты қолжазба нұсқасына арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі: Таяу Шығыс тілдерін меңгерген дінтанушы және исламтанушы мамандардың арқасында ақида, хадис, фикһ ілімдерінің бірқатар мәселелерін қамтыған діни кітаптар бірінен соң бірі жарық көріп, қоғам игілігіне қызмет етіп жатқаны рас. Дегенмен, ол кітаптар шариғи пәндердің кейбір мәселелеріне ғана қатысты, алайда, толыққанды мазмұнды қамтымайды. Сол себепті бұрынғы өткен ғұламалардың жазып кеткен діни мұраларын қайта көтеріп, ғылыми айналымға қосудың маңыздылығы туындайды. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасы, сондай-ақ «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламалары аясында ұмыт болған тарихымызды, ата дініміз бен төл мәдениетімізді қайта жаңғырту күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің бірі саналады. Осыған орай, дәстүрлі дін концепциясының қалыптасуына негіз болған ханафи мазхабындағы ислам құқығының (фикһ) дамуына елеулі үлес қосқан Қазақстан жерінен шыққан классик ғалымдардың ғылыми мұраларын жан-жақты саралап зерттеу әрі жарыққа шығарып, кеңінен насихаттау отандық дінтану және исламтану салалары үшін өзекті мәселе болып отыр. Ислам құқығы (фикһ) саласында қалам тербеген ғұламаларымыз Мухаммад әл-Кердери, Махмуд бин Әли ат-Тарази, Хусам ад-дин ас-Сығанақи мен Амир Катиб әл-Итқани, т.б. есімдері мен еңбектері тарихта өз орнын тапқан. Олар ислам құқығының өркендеуіне өмірлерін арнап, құнды еңбектер қалдырған. Себебі ислам құқығында (фикһ) қоғамының даму барысындағы түрлі жағдайларға байланысты діни мәтіндерде нақты шешімі келмеген мәселелерге қатысты олардың құқықтық негіздері мен принциптері баяндалып, шешімдері берілген. Ислам құқықшылары (фуқаһа) халықпен тығыз араласып (кейбірі басшылықпен де тығыз араласқан) қоғамның қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын жақсы білген. Соның арқасында жергілікті мұсылман қоғамының мәдениеті мен салт-дәстүрін дінмен ұштастыра отырып, түрлі деңгейдегі пәтуалар берген. Ал ханафи мектеп шеңберінде берілген пәтуалар еліміздегі өз ұлтымызға тән діни дүниетаным негізінде бірыңғай діни идеология қалыптастыру үшін қажет. Себебі бүгінгі діни ахуалда жоғары оқу

орындарының дінтану мен исламтану мамандықтарында және діни медреселерде оқытылып жатқан шариғи ілімдерді шәкірттердің лайықты меңгеруі үшін – алдымен көне фикһ еңбектердің авторларын, олардың дәлелді келтіру әрі түсіндіру тәсілдерін, басқа мазхабтағы үкімдерге қайшы келген жағдайларда біздің мазхабта бір дәлелдің не себепті шегіндіріліп, басқа дәлелдің алға шығарылуы қағидаларын егжей-тегжейлі оқыту, оларды зерттеп-зерделеу қажеттігі туындап отыр.

Сонымен қатар Ұлы қазақ даласының XI-XII орта ғасырлардағы жергілікті ислам тарихының болмысын зерттеп-зерделеуге кедергі болып отырған бірінші тосқауыл – сол ғасыр деректерінің тапшылығы. Алайда, көне Қазақстанның аталмыш ғасырларында жазылған көпшілікке білмейтін қаншама жазба деректері бар. Олар қолжазба түрінде әлем кітапханаларында сақталып келеді. Сондай қолжазба күйінде сақталып келген деректердің бірі, ислам құқығы (фикһ) бойынша жергілікті ғұлама ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабидің төл туындысы – «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегі. Ғұлама туындысын зерттеу арқылы орта ғасыр кезеңіндегі діни, мәдени, әлеуметтік, саяси және экономикалық өмір көріністерінің ашылмаған қырларына қатысты құнды мәліметтер беретіндіктен өзекті деп санаймыз. Зерттеу нысанына айналған бұл еңбек алғаш рет ғылыми тұрғыдан талданып отыр. Дерек XI-XII ғасырларда өмір сүрген, сол кезеңде туылып, мемлекеттік (қазы, т.б.) және жоғары діни лауазымдар, (муфти, т.б.) қызметін атқарған ғұламаның туындысы болуымен құнды.

Осы тұрғыдан диссертациялық жұмыс тақырыбының өзектілігі – Әбу Ханифа мазхабының маңдай алды өкілі, мужтахид дәрежесіне жеткен ислам құқықшысы ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабидің өмірбаяны мен еңбектерінің біздің елімізде арнайы зерттеуге алғаш рет қолға алынып отырғандығымен тікелей байланысты.

Зерттеу мақсаты: Әл-Исбиджаби өмір сүрген дәуірдің діни саясатына, экономикалық, әлеуметтік, мәдени ахуалына тоқталып, ғалымның өміріне шолу жасау. Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» қолжазбасының нұсқаларын тізімге салып, қай кітапханаларда сақталғандығын, нұсқалардың тарихи хронологиясын айқындау арқылы, ондағы мәтіннің мазмұны мен құрылымын зерттеп, бөлімдері мен тақырыптарын ашу, сонымен қатар әл-Исбиджабидің түсіндіруде қолданған тәсілдері мен сүйенген негіздерін анықтау жұмысымыздың басты мақсаты болмақ.

Зерттеу міндеттері:

- Әл-Исбиджабидің дәуіріне тән діни саясат ахуалдарына тоқталу;
- Әл-Исбиджабидің өмірі мен еңбектеріне, ханафи мазхабының ислам құқығы (фикһ) негіздері саласындағы қызметіне шолу жасау;
 - «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» қолжазбасының нұсқаларына қатысты мағлұматтарды жинап, саралап, айырмашылықтарын көрсету;
 - «Мухтасар ат-Тахауиға» жазылған басқа да түсіндірмелерге (шарх) және олардың авторларының өміріне қысқаша шолу жасап, түсіндірмелерге жалпы салыстыру жүргізу;

- ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің қайраткерлігін ашып көрсету;
- «Чакар-Диза» құлпытастарындағы мәтіндерге талдау жасау, оларды түсіндіру және маңыздылығына кеңінен тоқталу;
- XI-XII ғасырлардағы Исбиджаб және Самарқан қалаларындағы әлеуметтік, мәдени өмір көріністерінің жаңа қырларын ашу;
- Исбиджабилық ғұламаларды анықтап, оларға қатысты деректерді айқындап, есімдерін дәріптеу.

Зерттеудің ғылыми әдістері мен тәсілдері. Зерттеу жұмысы барысында негізінен тарихи-салыстырмалы және семантикалық-этимологиялық талдау, палеографиялық және кодикологиялық тәсіл, теологиялық талдау, хронологиялық саралау, жіктеу, сипаттау, түйіндеу сынды ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеудің нысаны мен пәні. Зерттеу нысаны – Орталық Азиядағы мұсылман құқығы тарихында XI-XIII ғасырлар аралығында өмір сүрген ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің орны мен Қарахан мемлекетінің жүргізген діни саясатын айқындау. Зерттеу пәні – Орталық Азиядағы мұсылман құқығы тарихында ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің орны мен оның шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» маңыздылығы және «Чакар-Диза» мазарының құлпытастары.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

- «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасы бірнеше исбиджабтық ғұламаға таңылып келді. Бұл пікірдің дұрыс не бұрыс екенін айқындау мақсатында әл-Исбиджабидің ислам құқығы «фиқһ» саласында жазған еңбегі дәйектелді (артибуцияланды);
- X-XIV ғасырлардағы «Чакар-Диза» мазарынан анықталған жаңа құлпытас жазулары тың дерек ретінде қарастырылып, ғылыми айналымға еңгізілді;
- XI-XII ғасырлардағы Исбиджаб және Самарқан қалаларындағы әлеуметтік, мәдени өмір көріністерінің жаңа сипаттары айқындалды;
- XI-XIII ғасырлар аралығында Қарахан мемлекетінің жүргізген діни саясаты алғаш зерттелді, ғылыми тұрғыдан бірінші рет тұжырымдама жасалды;
- Исбиджаб қаласынан шыққан 17 ғұлама есімі анықталып, олар жеке-жеке қарастырылды. Соның ішінде ‘Али ибн Мухаммад Әл-Исбиджабидің өмірі мен қайраткерлігіне қатысты деректер зерделеніп, оның «мужтахид» атағына жеткен ғұлама екендігі дәлелденді;
- «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» сақталған нұсқалары мен ондағы уақыф мөрлері, жеке мөрлер (экслибристер), колофон, форзац, нахзац және фронтиспис мәліметтеріне тарихи-филологиялық, палеографиялық және кодикологиялық тәсілдерді қолдану нәтижесінде шығарманың таралу кеңестігі айқындалды;
- Ғұламаның «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегін жазуда салыстырмалы құқық (фиқһ әл-муқаран) жанрын қолданғаны алғаш рет зерттеліп баяндалды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар

- Қазақ топырағынан шыққан ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабидің ислам құқығы (фиқһ) саласында жазған шығармасы – «Шарх Мухтасар ат-Тахауи»

бүгінде анықталған жаңа дерек. Бұл дерек Қазақстанның XI-XII ғасырларда орын алған тарихи оқиғаларын қамтымай кеткен басқа да деректердің орнын толықтыруда үлкен орынға ие;

– Әл-Исбиджабидің ғасыры Қарахан (382–607/992–1211) мемлекетінің билік еткен тұсына дәл келеді. Ал Қазақстан тарихының Қарахан кезеңі бойынша деректері өте аз, сол себепті Қарахан басшыларының тұсындағы Исбиджаб және оған көрші өңірлердегі исламның жергілікті тарихи болмысын зерттеуде аталмыш дереккөз үлкен маңызға ие;

– Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарының исламтану мамандығында және діни медреселерде оқытылып жатқан шарифі ілімдерді шәкірттердің лайықты меңгеруі алдымен, көне фикһи еңбектердің авторларын, олардың дәлелді келтіру әрі түсіндіру тәсілдерін меңгеруде әл-Исбиджаби пәтуалары мен еңбегін меңгеру қажеттілігі тұжырымдалды;

– Қарахан мемлекетінің екі жарым ғасырға созылған діни саясат жүргізудегі көреген принциптері мен ұстанымдарының бір қыры айқындалды;

– Ханафи мазхаб жолына негізделген дәстүрлі дінімізді қайта жаңғыртып, өскелең ұрпақты түрлі теріс бағыттағы діни идеологиялардың жетегінде кетіп, діни экстремизм және радикализмнен сақтауда ислам құқығы «фикһ» саласындағы әл-Исбиджаби еңбегін басшылыққа алу керектігі тұжырымдалды;

– Әл-Исбиджабидің қолжазба күйінде сақталған еңбектерін зерттеп-зерделеп, бір ізділікке түсіру – ғылым үшін үлкен маңызға ие.

Зерттеу жұмысының теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы. Зерттеу жұмысынан алынған ғылыми нәтижелер мен тұжырымдамаларды жоғары оқу орындарында оқытылатын дінтану, исламтану мамандықтары бойынша орта-кәсіптік және жоғары білім беретін оқу орындарында (ҚМДБ медреселерінде, университеттерде), діни ғылымдарды зерттеумен айналысатын ғылыми орталықтарда қосымша материал ретінде пайдалануға болады.

Сонымен қатар бүгінде анықталып отырған X-XIII ғасырларға тиесілі қазақ жерінен шыққан ғалым, ғұлама есімдері құлпытастарда молынан кездеседі. Сол тас жазуларын зерттеп-зерделеу болашақ тарихшы не болмаса дінтанушылардың тың тақырып таңдауына және жаңа ғылыми жұмыстар жазуларына жол ашады.

Бүгінгі таңда Қазақстанда және жалпы Орталық Азия аймағында белең алған дәстүрлі діни дүниетанымымызға түбегейлі қайшы келетін діни радикализм және экстремизмнің ғылыми тұрғыдан алдын алу мақсатында, аймақтағы халықтардың сан ғасырлар бойы қалыптасқан діни дүниетанымын аңдатуда бұл еңбек маңызды дереккөздердің бірі болмақ.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан өтуі (апробация). Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 8 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала Скопус (Scopus) мәліметтер базасында, 4 мақала – халықаралық конференцияларда, 3 мақала – ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспеден, негізгі 3 тараудан, (бірінші тарау 3 тараушадан, екінші тарау 3 тараушадан, үшінші тарау 3 тараушадан) барлығы 9 тараушадан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.